

Monika Opiola-Cegielka

Uniwersytet Kazimierza Wielkiego
Bydgoszcz

Przeгляд strategii polityczno-społecznych sprzyjających wykluczeniu społecznemu kobiet w Polsce w XIX wieku i w latach 1919-1939

Wykluczenie społeczne jest dziś nie tylko jednym z żywiej dyskutowanych problemów współczesnego świata, ale i problemem, który za sprawą nakładających się wymiarów marginalizacji, nastrocza kłopotów definicyjnych. Plasując się w obszarze polityki społecznej, jest niezwykle słabo rozpoznane i zdefiniowane poza jej zakresem¹.

W literaturze przedmiotu² i w licznych dokumentach polskich³ i międzynarodowych⁴ definicje wykluczenia społecznego

¹ Polityka społeczna w swoim ujęciu wykluczenia społecznego opiera się na dwóch dyscyplinach naukowych: socjologii i ekonomii. Vide: B. Szacka, *Wprowadzenie do socjologii*, Warszawa 2003.

² R. Szarfenberg, *Marginalizacja i wykluczenie społeczne – stare problemy w nowej rzeczywistości*, „Puls” 2005, nr 1, s. 12-17; *Wykluczeni. Wymiar społeczny, materialny i etniczny*, red. M. Jarosz, Warszawa 2008; *Pomoc – wsparcie społeczne – poradnictwo. Od teorii do praktyki*, red. M. Piorunek, Toruń 2010; *Ubóstwo i wykluczenie społeczne. Perspektywa poznawcza*, red. R. Szarfenberg, C. Żołędowski, M. Theiss, Warszawa 2010.

³ Raport Pentor Research International, *Badania wpływu kierunku i poziomu wykształcenia na aktywność zawodową osób niepełnosprawnych* (badanie finansowane ze środków Państwowego Funduszu Rehabilitacji Osób Niepełnosprawnych) http://www.pfron.org.pl/ftp/dokumenty/Badania_i_analizy/Raport_CZESC_1z6_final.pdf (dostęp z dn. 30 sierpnia 2012 r.)

⁴ Opinia Europejskiego Komitetu Ekonomiczno-Społecznego w sprawie wniosku dotyczącego rozporządzenia Parlamentu Europejskiego i Rady w sprawie Programu Unii Eu-

koncentrują się na określonych wymiarach zjawiska (np. ograniczeniach instytucjonalno-prawnych), na dominującym zagrożeniu wykluczeniem (np. ubóstwie, czy braku kwalifikacji), na grupach osób dotkniętych wykluczeniem społecznym (np. bezdomnych, uzależnionych od alkoholu i narkotyków), na ukazaniu obszarów, do których nastąpiło ograniczenie dostępu (np. do konsumpcji, informacji, kultury). Formułowane są też definicje opisujące proces wykluczania społecznego poprzez ukazywanie jego głównych przyczyn. Główną słabością refleksji nad zjawiskiem wykluczenia jest jej jednostronny charakter, który w niewielkim stopniu uwzględnia choćby ujęcie historyczne.

Wykluczenie społeczne powinno być rozumiane jako niemożliwość bycia uczestnikiem ważnych społecznie aspektów życia społecznego, jak gospodarcze, polityczne czy kulturowe⁵. Zdaniem autorów programu Narodowej Strategii Integracji Społecznej dla Polski (NSIS) z 2003 r.

wykluczenie społeczne dotyczy osób, rodzin lub grup społecznych, które: żyją w niekorzystnych warunkach ekonomicznych (ubóstwo materialne); zostają dotknięte niekorzystnymi procesami społecznymi, wynikającymi z masowych i dynamicznych zmian rozwojowych, np. dezindustrializacji, kryzysów, gwałtownego upadku branż czy regionów; nie zostały wyposażone w kapitał życiowy umożliwiający im normalną pozycję społeczną, odpowiedni poziom kwalifikacji, wejście na rynek pracy lub założenie rodziny, co dodatkowo utrudnia dostosowywanie się do zmieniających się warunków społecznych i ekonomicznych; nie posiadają dostępu do odpowiednich instytucji pozwalających na wyposażenie w kapitał życiowy, jego rozwój i pomnażanie, co ma miejsce w wyniku niedorozwoju tych instytucji spowodowanego brakiem priorytetów, brakiem środków publicznych, niską efektywnością funkcjonowania; doświadczają przejawów dyskryminacji, zarówno wskutek niedorozwoju właściwego ustawodawstwa, jak i kulturowych uprzedzeń oraz stereotypów; posiadają cechy utrudniające im korzystanie z powszechnych

ropejskiej na rzecz przemian i innowacji społecznych COM(2011) 609 final – 2011/0270 (COD), Dz.U. C 143 z 22. 5. 2012, s. 88-93; Wdrożenie wytycznych dotyczących polityki zatrudnienia państw członkowskich Rezolucja Parlamentu Europejskiego z dnia 17 lutego 2011 r. w sprawie wprowadzenia wytycznych dotyczących polityki zatrudnienia państw członkowskich, Dz.U. C 188E z 28. 6. 2012, s. 47-50; Ubóstwo kobiet Rezolucja Parlamentu Europejskiego z dnia 8 marca 2011 r. w sprawie ubóstwa kobiet w Unii Europejskiej (2010/2162(INI)), Dz.U. C 199E z 7. 7. 2012, s. 77-88; Rezolucja Priorytety Komitetu Regionów na rok 2013 w kontekście programu prac Komisji Europejskiej, Dz.U. C 277 z dn. 13 września 2012 r., s. 1-5.

⁵ B. Szacka, *Wprowadzenie do socjologii*, Warszawa 2003, s. 338.

zasobów społecznych ze względu na zaistnienie: niesprawności, uzależnienia, długotrwałej choroby albo innych cech indywidualnych; są przedmiotem niszczącego działania innych osób, np.: przemocy, szantażu, indoktrynacji”⁶.

Wykluczenie społeczne kobiet dotyka w sposób szczególny, choć dziś przedmiotem refleksji są przede wszystkim współczesne aspekty zagadnienia. Nie oznacza to jednak, że refleksja historyczna jest nieuprawniona czy zbędna. Przeciwnie, zrozumienie pewnych mechanizmów, widocznych już w XIX w. może pozwolić ukierunkować aktualne strategie zmierzające do integracji. Zgodnie z terminologią przyjętą w ramach NSIS trzeba powiedzieć, że kobiety podlegały wykluczeniu społecznemu, ponieważ nie były wyposażone w kapitał życiowy umożliwiający zdobycie normalnej pozycji społecznej, odpowiedniego poziomu kwalifikacji oraz wejścia na rynek na prawach równych z mężczyznami. Czynnikiem osłabiającym kondycję społeczną kobiet były także kulturowe uprzedzenia oraz obecne w polskiej świadomości stereotypy. Dodatkową trudnością jest ujęcie w ramy jednego zagadnienia (wykluczenie społeczne kobiet) tak szerokiej grupy społecznej, jaką są kobiety. Problem ten jest widoczny od początku istnienia feministycznych ruchów kobiecych. Kobiety rekrutujące się z różnych środowisk społecznych miały odmienne potrzeby, nawet jeśli wiele z nich miało charakter uniwersalny. XIX-wieczne kobiety ze środowisk plebejskich były aktywne zawodowo, a celem ich aktywności było utrzymanie siebie i rodziny. W tym samym czasie praca przedstawicielek tzw. warstw oświeconych i zamożniejszych nie tylko była czymś nieakceptowanym, ale i dyskredytującym.

Analizując sytuację społeczną kobiet na ziemiach polskich od XIX w. do czasów współczesnych, można dostrzec strategie polityczno-społeczne sprzyjające wykluczeniu społecznemu kobiet. Do najistotniejszych należą: ograniczenie praw cywilnych (szczególnie dotkliwe względem kobiet zamężnych), ograniczenia wynikające ze szczegółowych przepisów regulujących wykonywanie określonych zawodów, brak dostępu do edukacji adekwatnej do potrzeb oraz niższe od męskich zarobki za wykonywaną pracę. Przedmiotem refleksji w niniejszym artykule jest sytuacja społeczno-prawna kobiet w Polsce w XIX wieku oraz w czasach II Rzeczypospolitej wyłącznie w odniesieniu do lat 1919-1939.

⁶ Narodowa Strategia Integracji Społecznej dla Polski, <http://www.mpips.gov.pl/userfiles/File/mps/NSIS.pdf> (dostęp z dn. 30 sierpnia 2012 r.).

Wśród strategii, sprzyjających wykluczeniu społecznemu w XIX wieku, można dostrzec przede wszystkim ograniczenie praw cywilnych. Przyglądając się XIX-wiecznym kodeksom prawa cywilnego obowiązującym na ziemiach polskich, można ustalić pewne ogólne zasady prawa cywilnego wszystkich dzielnic. Wśród nich istotne miejsce zajmowała zasada równości podmiotów prawa cywilnego, konkretyzująca ogólną zasadę równości wobec prawa⁷. Najważniejszym jej ograniczeniem był brak równouprawnienia płci. Zarówno w ustawodawstwach cywilnych Prus, Austrii i Rosji, jak i we francuskim Kodeksie Napoleona można dostrzec ograniczenie praw cywilnych kobiet. Zarówno w wydanym w 1794 r. Pruskim prawie krajowym (*Preussisches Landrecht*), jak i obowiązującym od 1 I 1900 r. Kodeksie cywilnym niemieckim (*Bürgerliches Gesetzbuch*, w skrócie BGB) w obrębie prawa rodzinnego było widoczne uprzywilejowane stanowisko mężczyzn, a także gorsze traktowanie dzieci pozamałżeńskich. Podobnie w normach austriackiego kodeksu cywilnego z 1811 r. (*Allgemeines Bürgerliches Gesetzbuch*, w skrócie ABGB) prawo rodzinne uwydatniało władzę męża (jako głowy rodziny) i upośledzone stanowisko żony⁸. W podobny sposób oczywiście ograniczano prawa cywilne kobiet w innych krajach europejskich.

Napoleoński Kodeks Cywilny (1804 r., *Code Civil des Français*, od 1807 r. jako *Code Napoléon*) podkreślał nierówność praw mężczyzn i kobiet, uzależniając mężatki od woli mężów, także w stosunkach gospodarczo-majątkowych⁹. Wprowadzony w Księstwie Warszawskim kodeks wszedł na stałe do polskiego ustawodawstwa cywilnego. Prawo małżeńskie z 1825 r., wprowadzone wraz z Kodeksem Cywilnym Królestwa Polskiego (znowelizowane w 1836 r.), obowiązywało do I wojny światowej¹⁰. Zgodnie z nim wyłącznie do męża należał zarząd majątkiem wspólnym małżonków, jak i majątkiem żony, jeśli taki posiadała. Niezależnie od statusu społecznego i zamożności małżonków kobieta mogła podjąć pracę lub

⁷ J. Bardach, B. Leśnodorski, M. Pietrzak, *Historia ustroju i prawa polskiego*, Warszawa 1994, s. 422.

⁸ Ibidem, s. 419-421.

⁹ Ibidem, s. 417-418; T. Maciejewski, *Historia powszechna ustroju i prawa*, Warszawa 2000, s. 732-734.

¹⁰ M. Nietyksza, *Ramy prawne zarobkowania kobiet w Królestwie Polskim w XIX i na początku XX wieku na tle porównawczym*, [w:] *Kobieta i praca. Wiek XIX i XX*, red. A. Żarnowska i A. Szwarc, Warszawa 2000, s. 16.

działalność gospodarczą tylko za zgodą męża. Prawo męża do zarządzania majątkiem żony rozciągało się również na dochody przez nią uzyskane¹¹. Znacznie większą swobodę działania i dysponowania majątkiem miały panny, wdowy i rozwódki. Te jednak pozostawały w mniejszości. Małżeństwo miało więcej korzyści niż wad i nawet wdowy (szczególnie te, które po śmierci męża przejmowały np. zakład rzemieślniczy czy przedsiębiorstwo produkcyjne) starały się ponownie wyjść za mąż.

Kolejną istotną strategią sprzyjającą wykluczeniu społecznemu były ograniczenia w szczegółowych przepisach dotyczących wykonywania określonych zawodów.

Organizacja rzemiosła w Królestwie Polskim była uregulowana postanowieniem namiestnika „o urządzeniu rzemiosła, kunsztów i profesji” z 31 XII 1816 r. oraz postanowieniem dotyczącym rzemiosła konsensowego z 14 VIII 1821 r.¹² Istotne znaczenie dla pracy zarobkowej kobiet w obrębie rzemiosła miało zniesienie przymusu cechowego. Można było prowadzić działalność rzemieślniczą poza cechem pod warunkiem uzyskania od władz administracyjnych tzw. konsensu. Podjęcie przez kobiety samodzielnej działalności rzemieślniczej nie było jednak łatwe. Przeszkodę mogła stanowić konieczność wniesienia opłaty za konsens oraz zdobycia określonych, bardzo wysokich kwalifikacji. Szkolenia umiejętności fachowych przepisy pozostawiały w gestii zgromadzeń rzemieślniczych, a publiczne szkolnictwo zawodowe zaczęło się rozwijać dopiero w II połowie XIX w.

Organizacja handlu w Królestwie Polskim została ujęta w podobne ramy jak te dotyczące rzemiosła. Postanowienie namiestnika z 11 I 1817 r. zdefiniowało organizacje kupieckie oraz wprowadzało przepisy konsensowe niezbędne w odniesieniu do osób, które nie należały do organizacji kupieckiej. Ze zgromadzeń kupieckich zostali wyłączeni: „kupcy osiadli w mieście krócej niż 2 lata oraz upadli w handlu, oraz kramarze, przekupnie, handlujący żywnością, tandeciarze itp”¹³.

Powyższe ograniczenia sprawiały, że kobiety wykonywały działalność rzemieślniczo-usługową w ramach tradycyjnych kobiecych profesji. Ko-

¹¹ *Historia państwa i prawa Polski*, red. J. Bardach, t. III, Warszawa 1981, s. 137-140, 503-505, 511-514; J. Lange, *O prawach kobiety jako żony i matki (według przepisów obowiązujących w Królestwie Polskim)*, Warszawa 1907, s. 33 i n.

¹² *Historia...*, s. 265 i n.

¹³ *Ibidem*, s. 274.

biety prowadziły pralnie, magle i łaźnie, krawcowe, szwaczki i modniarki otwierały pracownie¹⁴. Kobiety były również obecne w rodzinnym warsztacie, wspierając męża, a po jego śmierci niejednokrotnie przejmując interes¹⁵.

W II poł. XIX w. na ziemiach polskich uległ przyspieszeniu rozwój stosunków kapitalistycznych. W Królestwie Polskim najszybciej rozwijał się przemysł fabryczny. Mechanizacja otworzyła kobietom, dzieciom i młodocianym drogę do pracy produkcyjnej w przemyśle. Możliwe było zatrudnianie robotników niewykwalifikowanych, jedynie przyuczonych do określonych czynności przy maszynie. Zyskiem pracodawcy była przede wszystkim oszczędność – robotnice zarabiałały znacznie mniej niż robotnicy. Najszybciej rosło zatrudnienie kobiet w włókiennictwie. Warto podkreślić brak ochrony kobiet w Królestwie Polskim w okresie połogu (w Prusach i Austrii zasady ochrony wprowadzono). Stosowne przepisy pojawiły się dopiero na początku XX w. (4 tygodnie ochrony w przemyśle i 6 w górnictwie)¹⁶.

Dla kobiet istotne znaczenie miały postanowienia namiestnika o najmie służby domowej, wyrobników i najemników rolnych z 26 IV 1817 r.¹⁷ i z 24 XII 1823 r.¹⁸ poddające te profesje przepisom policyjno-administracyjnym. Choć formalnie najem odbywał się na zasadzie wolności umów (zgodnie z obowiązującym Kodeksem Cywilnym¹⁹), to wielu towarzyszyły elementy przymusu. Czerpiąc z rozwiązań pruskich, nowe przepisy regulowały sytuację służby domowej. Służba domowa była bardzo sfeminizowana (95% stanowiły kobiety)²⁰. Dziewczęta służące wywodziły się głów-

¹⁴ S. Kowalska-Glikman, *Drobnomieszczaństwo w dziewiętnastowiecznej Warszawie*, Warszawa 1987, s. 56; W. Ćwik, *O sytuacji prawnej drobnomieszczaństwa w Królestwie Polskim XIX wieku*, [w:] *Drobnomieszczaństwo XIX i XX wieku*, red. S. Kowalska-Glikman, t. I, Warszawa 1984, s. 21 i n.

¹⁵ S. Kowalska-Glikman, *Drobnomieszczaństwo...*, s. 81; „w ich gestii pozostaje wprawdzie pozaprodukcyjna organizacja funkcjonowania warsztatu, ale nierzadko, zwłaszcza w okresie sezonu, włączają się one do pracy produkcyjnej. Toteż gdy zabraknie mężczyzny, są przygotowane do przejęcia jego roli i zarządzania interesem”.

¹⁶ M. Nietyksza, op. cit., s. 21.

¹⁷ Nieopublikowane w Dzienniku Praw Królestwa Polskiego (dalej DPKP). Zob. także R. Poniat, *Służba domowa w miastach na ziemiach polskich od połowy XVIII do końca XIX wieku*, Warszawa 2014, s. 103.

¹⁸ DPKP, t. VIII, s. 250 i n.

¹⁹ *Kodeks Napoleona*, Warszawa 1810, § 1123-1124, 1134, 1326, 1780-1781.

²⁰ A. Żarnowska, *Kierunki aktywności zawodowej kobiet w Polsce XX wieku (do 1939 r.)*, [w:] *Kobieta i edukacja na ziemiach polskich w XIX i XX wieku*, red. A. Żarnowska i A. Szwarc, cz. 2, Warszawa 1995, s. 116.

nie z niższych warstw społecznych, a do miast przybywały często ze wsi. W związku z ograniczeniami dostępu do innych zawodów, praca w służbie domowej stanowiła bardzo często jedyny możliwy wybór dla młodych, niewykwalifikowanych pracownic.

W zaborze pruskim i austriackim funkcjonowały podobne ograniczenia w szczegółowych przepisach dotyczących wykonywania określonych zawodów, mające związek z ustawodawstwem państw zaborczych. Stopniowe osłabianie cechów w Austrii oraz zniesienie przymusu cechowego i ograniczenie uprawnień cechowych w Prusach miały na celu poszerzenie wolności działalności przemysłowej²¹. Podobnie jednak, jak to było w Królestwie Polskim, przepisy regulujące najem pracy utrzymywały nierówność stron²², a szczegółowe przepisy uzależniały możliwość podjęcia pracy przez mężatki od zgody męża²³.

Do społecznie akceptowanych zajęć dla kobiet z niższych warstw należały zajęcia pedagogiczne (wychowanie, nauczanie), niższa pomoc medyczna, a z czasem także farmacja i dentystyka, z tym, że dopuszczano zdobywanie umiejętności jedynie na drodze praktyki, a nie studiów wyższych. Trwająca kilka lat praktyka w aptece lub u dyplomowanego dentysty, a od 1891 r. możliwość nauki w szkole dentystycznej w Warszawie otwierały szansę uzyskania pełnych praw zawodowych po zdaniu specjalnego egzaminu państwowego²⁴. Formalną barierą więc poza uprzedzeniami społecznymi był obowiązujący system oświaty i niemożność osiągnięcia przez kobiety wymaganego wykształcenia. W okresie po powstaniu styczniowym (1863-1864) wiele kobiet starało się obchodzić przepisy drogą samokształcenia oraz przez naukę na wyższych kursach legalnych i nielegalnych. Nieliczne wyjeżdżały na europejskie uniwersytety. Okazywało się wówczas, że urzędowy patent nauczycielski czy dyplom lekarski nie daje kobietom równych szans zawodowych.

W 1894 r., na mocy przepisów o prawie do hospitacji, pierwsze trzy kobiety uzyskały zgodę Senatu Uniwersytetu Jagiellońskiego na uczęsz-

²¹ M. Nietyksza, op. cit., s. 21.

²² W. Najdus, *Zmiany społeczno-ekonomicznej pozycji kobiety w galicyjskim środowisku drobnomieszczańskim*, [w:] *Kobieta i edukacja na ziemiach polskich w XIX i XX wieku*, t. II, cz. 2, Warszawa 1992, s. 237 i n.

²³ R. Poniąk, op. cit., s. 90-91.

²⁴ M. Nietyksza, op. cit., s. 27.

czenie na wykłady²⁵. Początkowo nie miały prawa zdawania egzaminów, ani uzyskania dyplomu. W 1895 r., na tych samych zasadach pozwolono na udział w wykładach pięciu kolejnym kobietom. W 1897 r. kobiety uzyskały zgodę na regularne studia na Wydziale Filozoficznym Uniwersytetu Jagiellońskiego. W 1900 r. dopuszczono kobiety do studiowania na medycynie i farmacji.

W administracji wyższe stanowiska również były zhierarchizowane i związane z odpowiednim wykształceniem, które zapewniało jedynie szkolnictwo męskie. Do 1871 r. kobiety mogły ubiegać się wyłącznie o pracę na niższych stanowiskach kancelaryjnych, później odsunięte ukazem, który określał, jakie zajęcia są właściwe kobietom (nauczanie, wychowanie, niższa służba lekarska)²⁶.

Warto przy kwestiach edukacyjnych pamiętać także o tym, że problemy ekonomiczne szczególnie grup średnio sytuowanych (m.in. spauperyzowanego ziemiaństwa) sprawiały, że jeśli rodzina edukowała dzieci to raczej chłopców, chcąc im zapewnić godną przyszłość. Na dziewczęta nie starczało pieniędzy.

Przyglądając się sytuacji społecznej kobiet w Polsce w okresie międzywojennym, można zauważyć następujące strategie, sprzyjające wykluczeniu społecznemu: ograniczenie praw cywilnych, ograniczenia w szczególnych przepisach dotyczących wykonywania określonych zawodów, brak dostępu do edukacji adekwatnej do potrzeb, jak i niższe od męskich zarobki za wykonywaną pracę.

W proklamacji rządu lubelskiego z 7 XI 1918 r., w punkcie 4. zapowiedziano zwołanie Sejmu Ustawodawczego „na podstawie powszechnego bez różnicy płci, równego, bezpośredniego, tajnego i proporcjonalnego głosowania”²⁷. Zostało to potwierdzone w ordynacji wyborczej do Sejmu Ustawodawczego z 28 XI 1918 r. Dekretem Tymczasowego Naczelnika Państwa Józefa Piłsudskiego Polki uzyskały prawa wyborcze. Dekret Naczelnika Państwa o ordynacji wyborczej do Sejmu Ustawodawczego stano-

²⁵ U. Perkowska, *Studentki Uniwersytetu Jagiellońskiego w latach 1894-1939. W stulecie immatrykulacji pierwszych studentek*, Kraków 1994, s. 11.

²⁶ M. Nietyksza, op. cit., s. 28.

²⁷ K. W. Kumaniecki, *Odbudowa państwowości polskiej. Najważniejsze dokumenty 1912-1924*, Warszawa-Kraków 1924, s. 130.

wił, iż „Wyborcą do Sejmu jest każdy obywatel Państwa bez różnicy płci”²⁸ oraz „Wybieralni do Sejmu są wszyscy obywatele (lki) państwa posiadający czynne prawo wyborcze”²⁹. Postanowienia te zostały utrzymane w Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej z 17 III 1921 r.³⁰ i demokratycznej ordynacji wyborczej uchwalonej przez Sejm Ustawodawczy 28 VII 1921 r.³¹. Choć zagwarantowano kobietom takie same prawa, jak mężczyznom, nie wyeliminowano wszystkich ograniczeń i praktyk prawnych sprzyjających wykluczeniu społecznemu kobiet. Ograniczenia istniały nadal, choć były ukryte w konkretnych ustawach, określających wymogi, jakie trzeba było spełnić, aby objąć dany urząd lub stanowisko publiczne. W miejsce ograniczeń ze względu na płeć, istniały wciąż inne ze względu na wiek, kwalifikacje zawodowe czy poziom wykształcenia, które łatwiej było spełnić mężczyznom³².

Uprzywilejowana pozycja męża w stosunku do żony występowała (choć w różnym zakresie) we wszystkich ustawodawstwach dzielnicowych obowiązujących w Drugiej Rzeczypospolitej. Dominująca pozycja męża w małżeństwie i ojca w rodzinie oraz ograniczenie praw żony, objawiające się choćby brakiem swobody przy dokonywaniu czynności prawnych i sprawowaniu władzy rodzicielskiej zostały zlikwidowane nowelą z 1921 r.³³ W zakresie regulacji stosunków majątkowych obowiązywały dwa systemy: ustawowy i umowny. W pierwszym, opierającym się na zasadzie separacji dóbr, mężowi przyznano zarząd i użytkowanie dóbr żony³⁴.

²⁸ Dz.U. 1918 nr 18 poz. 46, Rozdział I Prawo wybierania, art. 1.

²⁹ Dz.U. 1918 nr 18 poz. 46, Rozdział II Wybieralność, art. 7.

³⁰ Dz.U. 1921 nr 44 poz. 267, Ustawa z dnia 17 marca 1921 r. – Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej, art. 12: „prawo wybierania ma każdy obywatel polski bez różnicy płci, który w dniu ogłoszenia wyborów ukończył 21 lat, używa w pełni praw cywilnych i zamieszkuje w okręgu wyborczym przynajmniej od przedednia ogłoszenia wyborów w Dzienniku Ustaw. Prawo głosowania może być wykonywane tylko osobiście. Wojskowi w służbie czynnej nie mają prawa głosowania”.

³¹ A. Czubiński, *Historia Polski XX wieku*, Poznań 2005, s. 146.

³² M. Pietrzak, *Sytuacja prawna kobiet w Drugiej Rzeczypospolitej*, [w:] *Równe prawa i nierówne szanse kobiet w okresie międzywojennym*, red. A. Żarnowska, A. Szwarc, Warszawa 2000, s. 78-79.

³³ J. Bardach, B. Leśnodorski, M. Pietrzak, op. cit., s. 559-560.

³⁴ Ibidem, s. 560.

Również prawo rodzinne faworyzowało mężczyznę. W sprawowaniu władzy rodzicielskiej decydujący głos należał do ojca. Upośledzenie dzieci nieślubnych uderzało także w kobiety. Przejawiało się zarówno w pozbawianiu dziecka prawa do nazwiska ojca, jak i w utrudnieniach w realizacji roszczeń alimentacyjnych, w dochodzeniu ojcostwa i prawach spadkowych³⁵.

Omawiając sytuację zawodową kobiet w okresie międzywojennym, należy mieć na uwadze dwie kwestie. Po pierwsze charakter międzywojennej aktywności zawodowej kobiet miał związek z warunkami, stworzonymi przez I wojnę światową. Po drugie – koncesje na rzecz włączania kobiet do pracy na stanowiskach wcześniej dostępnych tylko dla mężczyzn (w służbie publicznej) bardzo powszechne w latach 20. XX w., zaczęły topnieć już w latach 30. XX w. Społeczeństwo zaczęło wówczas wykazywać tendencje patriarchalne³⁶. Normą stało się też kwestionowanie nowych ról kobiet, co wpłynęło na ograniczenie liczby kobiet czynnych zawodowo na wyższych stanowiskach (choć praca kobiet w zawodach wymagających wyższego wykształcenia była coraz szerzej aprobowana). W handlu i w biurach pracowały kobiety młode. W 1933 r. 51,9% kobiet aktywnych zawodowo miało mniej niż 30 lat (dla porównania u mężczyzn ten wskaźnik wynosi 31,9%). 4,9% po 50. (mężczyźni 13,4%). Przeważały kobiety samotne, które w 1933 r. stanowiły 69,9%. Można założyć, że u kobiet dominowało zatrudnienie przejściowe, bez specjalnych kwalifikacji i na stanowiskach podporządkowanych. Wykształcenie średnie ogólnokształcące miało 38,9% kobiet (23,4% mężczyzn), a wyższe 13,1% kobiet (21,6% mężczyzn).

Kobiety otrzymywały płace niższe od męskich o średnio 40%. U osób z wyższym wykształceniem różnice dochodziły do 50%. Jedynie w nauczycielstwie szkół elementarnych nie dostrzega się upośledzenia³⁷.

Szczególnie rażące były regulacje prawne na Śląsku. 24 V 1922 r. w ustawie ratyfikującej konwencję niemiecko-polską dotyczącą Górnego Śląska Polska zgodziła się utrzymywać w mocy przez okres 15 lat obowiązujące na Górnym Śląsku przepisy prawne, w tym ustawodawstwo pracy. Postanowienia konwencji genewskiej w pewnym stopniu powodowały, że

³⁵ Ibidem, s. 560.

³⁶ J. Żarnowski, *Praca zawodowa kobiet w Polsce międzywojennej*, [w:] *Kobieta i praca*, op. cit., s. 119-123.

³⁷ Ibidem, s. 123-124.

w województwie śląskim utrzymywało się prawo pruskie, co uzależniało miejsce zamieszkania żony od miejsca zamieszkania męża. Mąż miał prawo zerwać każdą zawartą przez żonę umowę o pracę, argumentując, że wpływa ona ujemnie na interesy małżeństwa. Było to niezgodne z uprawnieniami kobiet w skali ogólnopolskiej zagwarantowanymi im przez konstytucję marcową (§ 12, 13, 36, 96). Szczególnie dokuczliwy charakter miało utrzymywanie na Śląsku ograniczenia prawa do pracy wobec zameężnych nauczycielek. Ustawa z 26 III 1926 r., tzw. ustawa celibatowa, przewidywała rozwiązanie stosunku służbowego z nauczycielką po zawarciu przez nią związku małżeńskiego (Dz.U. Śląskich 1926 r., nr 8). Podobną ustawę przyjął Sejm Śląski 22 V 1931 r. wobec urzędniczek pracujących na terenie województwa śląskiego. Kobieta ubiegając się o pracę urzędniczki, musiała uzyskać aprobatę Śląskiej Rady Wojewódzkiej. Zakładając rodzinę, nie tylko traciła pracę, ale i wszystkie przywileje emerytalne. Jedyne na co mogła liczyć to odprawa³⁸.

Tak trudna sytuacja utrzymywała się nie tylko wśród inteligencji. W śląskim środowisku robotniczym dominowało przekonanie, że kształcenie dziewcząt powyżej szkoły podstawowej było zbędne. Jeśli rodzice wyrażali zgodę na kształcenie córki, to edukacja odbywała się jedynie w zakresie umiejętności zarezerwowanych tradycyjnie dla kobiet. Naukę gospodarstwa domowego i szycia prowadzono w szkołach handlowych i doksztalających, proponowano też kursy prywatne³⁹. Dopiero po 1925 r. w województwie śląskim powstały pierwsze doksztalające szkoły państwowe i prywatne. Nie zmieniło to mentalności społeczeństwa, którą najlepiej podsumowywała opinia Wojciecha Korfantego, posła Sejmu RP oraz Sejmu Śląskiego: „Pierwszym i najzaszczytniejszym polem działania katolickiej i polskiej niewiasty jest i będzie zawsze rodzina”⁴⁰.

Strategie sprzyjające wykluczeniu społecznemu kobiet zarówno w XIX w., jak i w okresie międzywojennym ujawniają pewną zbieżność, co w jasny sposób pokazuje problemy, na jakie na ziemiach polskich natrafiały kobiety. Niestety strategie te nie uległy specjalnie wielkim zmianom

³⁸ G. Kempa, *Szanse kobiet na rynku pracy na Śląsku*, [w:] *Kobieta i praca*, op. cit., s. 155-156.

³⁹ Eadem, *Edukacja dziewcząt i kobiet śląskich (od końca XIX wieku do wybuchu II wojny światowej)*, Katowice 1996, s. 58-65.

⁴⁰ W. Korfanty, *Ćwierć wieku wysiłku. Nowe czasy. Nowe zadania*, „Głos Polek” 1927, nr VI, s. 7.

także w latach powojennych, a pewne aspekty wykluczenia społecznego kobiet są obserwowane do dzisiaj. Sytuacja kobiet na ziemiach polskich nie różniła się radykalnie od sytuacji kobiet w innych krajach europejskich. Wszak kondycja prawna polskich kobiet opierała się na ustawodawstwach państw zaborczych.

Summary

Social exclusion (treated as social disadvantage and relegation to the fringe of society) is one of the most often topics in public debate. Unfortunately it isn't fully defined. It rarely exist outside area of social policy. Women in Poland has been excluded from taking part in social, political and economic activities. Many things have changed, yet problem still persists. In this article we will focus on social and legal situation of women in Poland in XIX century and the interwar period (1919-1939). To understand problem of women's marginalisation, we will explain some strategies of social exclusion. Issues commonly associated with notions of women's rights include, though are not limited to, the right to education, to vote (suffrage), to work (and equal employment rights for women and men), to fair wages or equal pay, to own property, to enter into legal contracts, to hold public office and to have marital or parental rights.